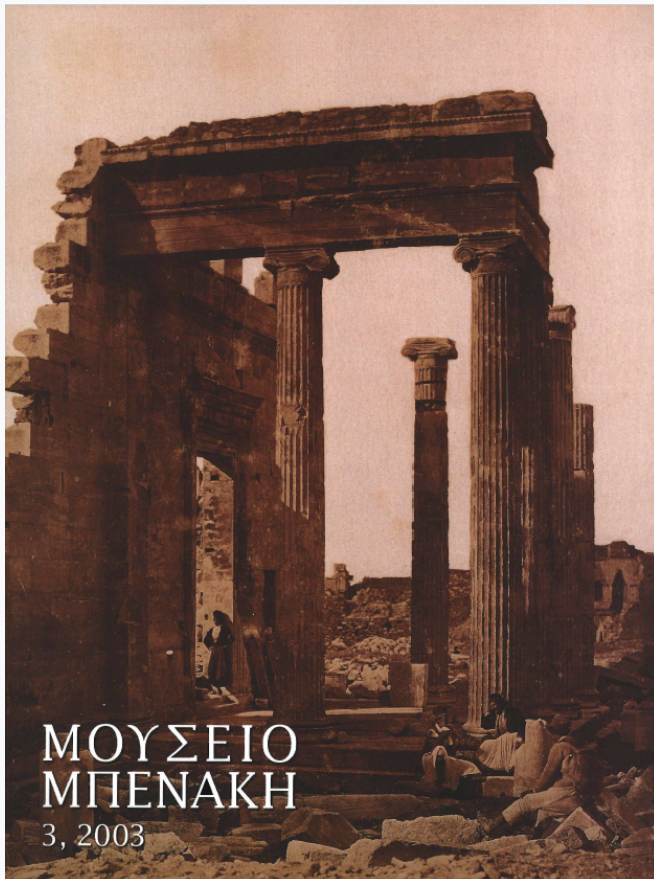

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 3 (2003)

Με αφορμή δύο νεοαποκτηθέντα αλεξανδρινά
γλυπτά του 2ου αι. π.Χ.: εικονογραφικά και
ερμηνευτικά προβλήματα

Δημήτρης Δαμασκός

doi: [10.12681/benaki.18206](https://doi.org/10.12681/benaki.18206)

Copyright © 2018, Δημήτρης Δαμασκός

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δαμασκός Δ. (2018). Με αφορμή δύο νεοαποκτηθέντα αλεξανδρινά γλυπτά του 2ου αι. π.Χ.: εικονογραφικά και ερμηνευτικά προβλήματα. *Μουσείο Μπενάκη*, 3, 23–34. <https://doi.org/10.12681/benaki.18206>

Με αφορμή δύο νεοαποκτηθέντα αλεξανδρινά γλυπτά του 2ου αι. π.Χ.: εικονογραφικά και ερμηνευτικά προβλήματα

ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ αυξάνονται συνεχώς, κυρίως χάρη στη γενναιοδωρία των πολυάριθμων φίλων του, οι οποίοι εμπιστεύονται στο ίδρυμα αντικείμενα από τις μικρές ή μεγαλύτερες προσωπικές τους συλλογές. Η παρούσα μελέτη ασχολείται με δύο σημαντικά γλυπτά, πρόσφατες δωρεές που εμπλουτίζουν το Τμήμα της Προϊστορικής, Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Συλλογής του μουσείου με δύο ελληνιστικά έργα αλεξανδρινής τεχνοτροπίας. Παρά το ότι είναι αδύνατον να προσδιορίσουμε με ακρίβεια την προέλευσή τους, οι τεχνικές λεπτομέρειες, τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και τα εικονογραφικά τους στοιχεία συμβάλλουν καθοριστικά στην ερμηνεία τους, δεδομένου ότι η ταυτότητα της καλλιτεχνικής παραγωγής στην πρωτεύουσα του αλεξανδρινού βασιλείου και την ευρύτερη περιφέρειά της είναι εύκολα αναγνωρίσιμη. Ενδεικτικό των συμπτώσεων στην αρχαιολογική έρευνα είναι το γεγονός ότι ως σημαντικοί αρωγοί στη μελέτη προστρέχουν και γλυπτά που κοσμούσαν από παλαιότερα τις προθήκες του μουσείου, ενισχύοντας την επιχειρηματολογία για τον προσδιορισμό της καταγωγής και της ταυτότητας των νέων αποκτημάτων.

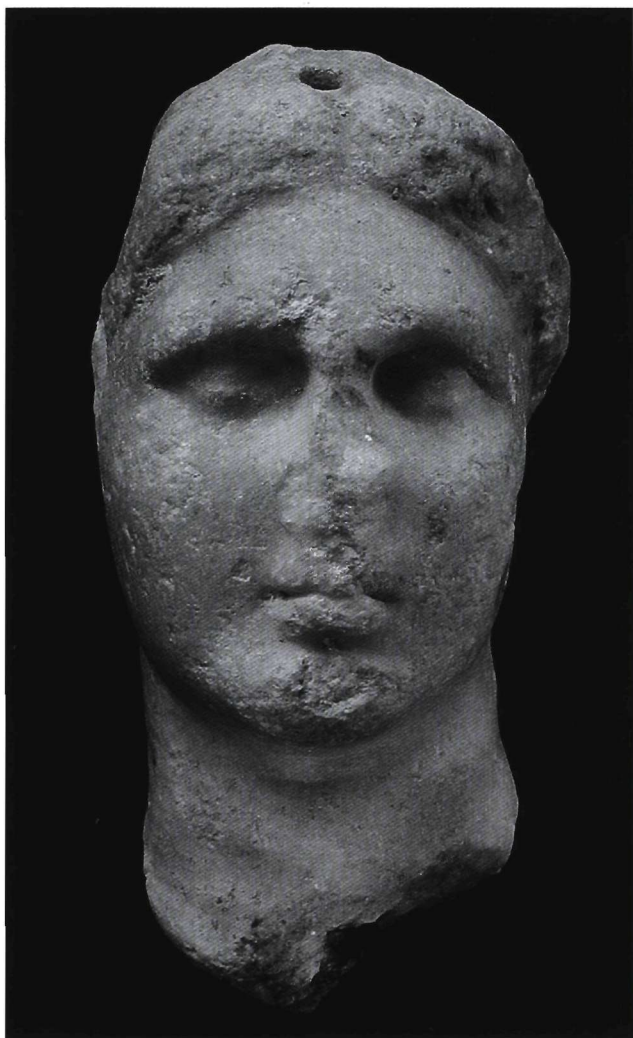
Η παρουσίαση των δύο γλυπτών –γυναικείες εικονιστικές κεφαλές–, εκτός από τον εμπλουτισμό των γνώσεών μας για την αλεξανδρινή πλαστική της εποχής, έρχεται εκ νέου να θίξει τον γνωστό προβληματισμό αναφορικά με τις εκλεκτικές συγγένειες στην εικονογραφία θεών και ηγεμόνων, όπως αυτή αναπτύχθηκε στην πρωτεύουσα των Πτολεμαίων από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. και μετά: υπαγορευμένη δηλαδή από την τάση των ηγεμόνων να επιδιώκουν την προσθήκη θεϊκών χαρακτηριστι-

κών στα δυναστικά τους πορτραίτα.¹ Έτσι, ενώ από την πρώτη εξέταση των δύο γλυπτών δύσκολα μπορεί κανείς να καταλήξει με βεβαιότητα στο κατά πόσον τα ανθρωπίνα-ηγεμονικά χαρακτηριστικά υπερτερούν των θεϊκών ή το αντίστροφο, η διαπραγμάτευση διαλύει τη μικρή δόση αμφιβολίας που ελλοχεύει αναφορικά με την ορθότητα ή μη της διατυπωμένης άποψης.

Α. Γυναικεία κεφαλή αρ. ευρ. 38784

Το έργο δώρισε η φίλη του μουσείου Frieda Nussberger-Tsacos. Πρόκειται για μία γυναικεία κεφαλή σε μέγεθος μικρότερο του φυσικού που σώζει και τμήμα του λαιμού, με ύψος 19 εκ. (εικ. 1-4).² Το μάρμαρο είναι λευκό, μεσόκοκκο με μαρμαρυγή και τη χαρακτηριστική κιτρινωπή πατίνα. Από την ανάλυση του μαρμάρου δεν έγινε δυνατός ο προσδιορισμός της προέλευσής του. Το πιθανότερο, όμως, είναι ότι πρόκειται για παριανό μάρμαρο.³ Δεν διακρίνονται ίχνη χρώματος. Στο σπάσιμο του λαιμού σώζεται τμήμα του σιδερένιου τόρμου για την ένθεση της κεφαλής στον κορμό, κάτι που αποδεικνύεται και από την καμπυλωμένη απόληξη του γλυπτού στην πρόσθια δεξιά πλευρά του. Η πίσω όψη είναι χτυπημένη με καλέμι. Στην πίσω αριστερή πλευρά διακρίνεται καμπυλωμένη ακμή, γεγονός που δηλώνει τη συμπλήρωση της αδρά δουλεμένης οπίσθιας επιφάνειας με άλλο υλικό, πιθανότατα γύψο. Τα αυτιά είναι αποκρουσμένα.⁴ Μία κυλινδρική οπή (βάθ. περ. 2,3 εκ., διάμ. 0,8 εκ.) στο μέσο της κορυφής της κεφαλής είναι εργασία των αρχαίων χρόνων.

Η μορφή στρέφει το κεφάλι της ελαφρά προς τα αριστερά της και πάνω. Το πρόσωπο είναι ελλειψοειδούς

Εικ. 1-4. Εικονιστική κεφαλή. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 38784 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).

σχήματος, τα μάτια αμυγδαλόσχημα, τοποθετημένα βαθιά μέσα στις κόγχες τους, με τα πάνω βλέφαρα να καλύπτουν τις εξωτερικές άκρες των κάτω. Το μέτωπο είναι τριγωνικό, τα μαλλιά διατάσσονται σε κυματοειδείς βοστρύχους, οι οποίοι χωρίζονται σε δύο τμήματα με μια βαθιά γραμμή. Μια ελαφριά βάθυνση στο πίσω μέρος της κεφαλής και κατά μήκος των βοστρύχων που πλαισιώνουν το μέτωπο ίσως χρησίμευε για την ένθεση στεφάνης. Το στόμα είναι μικρό, με τα σαρκώδη χείλη να χωρίζονται με κυματιστή γραμμή. Δύο οριζόντιες ρυτίδες στον λαιμό (Venusring) είναι χαρακτηριστικές πολλών γυναικείων μορφών. Το τμήμα του λαιμού ανάμεσα στις ρυτίδες προεξέχει αισθητά.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η αλεξανδρινή προέλευση

του έργου δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί. Στη διαπίστωση αυτή συνδράμουν πολλοί παράγοντες, τεχνοτροπικής αλλά και τεχνικής φύσης. Χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η μαλακή απόδοση της επιδερμίδας, όπως και η σχεδόν ζωγραφική απόδοση των ματιών με τις λεπτομέρειές τους να σβήνουν στο πρόσωπο. Η ιδιομορφία αυτή έγκειται –όπως έχει ήδη τονιστεί στην έρευνα–, στο ότι οι μορφές συμπληρώνονταν με έντονους χρωματισμούς, που τόνιζαν τις λεπτομέρειες του προσώπου.⁵ Ένα άλλο ιδιαίτερο γνώρισμα της αλεξανδρινής πλαστικής είναι η συμπλήρωση του πίσω μέρους με άλλο υλικό –συνήθως γύψο–, λόγω της απουσίας μαρμάρου στην Αίγυπτο, που είχε ως αποτέλεσμα η πρώτη ύλη των εργαστηρίων γλυπτικής της Αιγύπτου να

Εικ. 5. Εμπροσθότυπος νομίσματος της Κλεοπάτρας Α΄.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο CM 1978-10-21-1.

εισάγεται από την Ανατολική Μεσόγειο και το κόστος κατασκευής ενός μαρμάρινου έργου να είναι συγκριτικά υψηλό.⁶

Η ταύτιση της μορφής –εκτός από την αποσπασματική διατήρησή του– δυσχεραίνεται και από το γεγονός ότι το έργο παρουσιάζει ιδεαλιστικά στοιχεία αλλά και εικονιστικά χαρακτηριστικά. Η μορφή θα μπορούσε να παραπέμπει σε μια Αφροδίτη –βλ. τις ρυτίδες στον λαιμό–, όπως και σε μία βασίλισσα.⁷ Η διαπίστωση αυτή συνάδει, όπως ήδη αναφέραμε στην αρχή, με τη γενικευμένη τάση στην ελληνιστική προσωπογραφία των ηγεμόνων, η οποία ευνοεί τέτοιου είδους εικονογραφικές συγχωνεύσεις, και ειδικότερα με την πρακτική των Αλεξανδρινών ηγεμόνων να χρησιμοποιούνται συχνά

θεϊκά χαρακτηριστικά στις απεικονίσεις της βασιλικής οικογένειας. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί η πιθανότητα το έργο να απεικονίζει κοινή θνητή. Η ταυτότητά της θα πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στις Αλεξανδρινές βασίλισσες ή στις θεότητες με παρόμοια εικονογραφικά χαρακτηριστικά.

Την προσπάθεια ερμηνείας του γλυπτού βοηθούν σημαντικά οι εικονογραφικές παρατηρήσεις, οι οποίες μάλιστα σχετίζονται και με ιδιομορφίες της αλεξανδρινής πλαστικής. Σημαντική βοήθεια παρέχει η οπή στο μέσο του πάνω τμήματος της κεφαλής, που απαντά σε πολλά γλυπτά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κεφαλή Ίσιδας ή Βερενίκης Β' στο Μουσείο του Καΐρου, η οποία φέρει ακόμη οπή στην κορυφή της κεφαλής και ισιακούς –“λιβυκούς”– βοστρύχους (Korckenzieherlocken).⁸ Όπως ήδη ειπώθηκε, στην οπή πιθανότατα στερεωνόταν το στέμμα της Ίσιδας, ένα από τα χαρακτηριστικά της σύμβολα.⁹ Είναι πολύ πιθανόν και η κεφαλή του Μουσείου Μπενάκη να συμπληρωνόταν στο τμήμα που λείπει σήμερα με γύψινους βοστρύχους της θεάς και στη κορυφή να έφερε το στέμμα της, όπως τεκμαίρεται από άλλες παραστάσεις της Ίσιδας.¹⁰ Αυτό μπορεί να ήταν από γύψο ή άλλο υλικό, ακόμα και μάρμαρο, η ακριβής μορφή του όμως δεν μπορεί πλέον να προσδιοριστεί.¹¹

Η προτεινόμενη αποκατάσταση υποστηρίζεται και από την εργασία στην περιοχή του γλυπτού που δέχθηκε τη συμπλήρωση. Από την εξέταση της οπίσθιας όψης συμπεραίνουμε ότι ήταν συμπληρωμένο με γύψο ολόκληρο το τμήμα των μαλλιών και λίγα σημεία των πλαϊνών όψεων. Στο πορταίτο του Καΐρου οι βόστρυχοι καλύπτουν την οπίσθια επιφάνεια και την περιοχή των αυτιών και πέφτουν επάνω στους ώμους. Τα αυτιά δεν αποδίδονται καθόλου γιατί καλύπτονται από τους βοστρύχους.¹² Στην κεφαλή του Μουσείου Μπενάκη τα αυτιά λείπουν. Στη θέση που θα τα περίμενε κανείς σώζονται μόνο αποκρούσεις, χωρίς κανένα ίχνος από αυτά (εικ. 3, 4). Η πλήρης απουσία τους μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η περιοχή των αυτιών καλυπτόταν από γύψινους βοστρύχους, και επομένως δεν ήταν υποχρεωτική η απόδοσή τους. Στα σημεία όπου σώζονται οι αποκρούσεις, μπορεί κανείς να αποκαταστήσει μικρά τμήματα μαρμάρου, τα οποία συγκρατούσαν τους βοστρύχους στο κρανίο.¹³

Αν ισχύει αυτή η αποκατάσταση, έχουμε να κάνουμε με άλλο ένα γλυπτό, στο οποίο συμφύρονται ελληνικά

και αιγυπτιακά εικονογραφικά στοιχεία, χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνιστικής αλεξανδρινής πλαστικής, όπως πολλάκις έχει διαπιστωθεί.¹⁴ Τίθεται πλέον το ερώτημα αν η μορφή απεικονίζει μία θεότητα, μία βασίλισσα ως Ίσιδα ή μία βασίλισσα ως ιέρεια της Ίσιδας. Αν πρόκειται για απεικόνιση της θεάς, τότε το έργο πιθανότατα κατατάσσεται εικονογραφικά στον τύπο της Ίσιδας-Αφροδίτης, λόγω των ρυτίδων στον λαιμό και του σαρκώδους στόματος. Στις σωζόμενες παραστάσεις της –στην πλειονότητά τους χάλκινα αγαλμάτια–, η θεά εμφανίζεται είτε γυμνή με τα ισιακά σύμβολα στην κεφαλή, είτε ντυμένη με χιτώνα που παραπέμπει σε αγαλματικούς τύπους της Αφροδίτης των κλασικών χρόνων.¹⁵ Ο συγκρητισμός των δύο θεοτήτων στην Αίγυπτο ξεκίνησε τον 3ο αι. π.Χ., γεγονός που συμφωνεί με τη χρονολόγηση του εξεταζόμενου γλυπτού στα ελληνιστικά χρόνια (βλ. παρακάτω).

Τα στοιχεία που παραπέμπουν σε πορταίτο –και όχι σε ιδεαλιστική μορφή– είναι το χαρακτηριστικό “γεμάτο” μικρό στόμα και το επιμηκυμένο πρόσωπο με το “βαρύ” πηγούνι, στοιχεία που δεν μας επιτρέπουν να υιοθετήσουμε αβίαστα την εκδοχή να πρόκειται για κεφαλή θεάς. Αν είναι εικονιστική κεφαλή, το εικονιζόμενο πρόσωπο “οικειοποιείται” συγκεκριμένες ιδιότητες των δύο θεοτήτων, τη μητρική πλευρά της Ίσιδας και την ερωτική της Αφροδίτης, όπως πολύ εύστοχα διατυπώθηκε πολύ πρόσφατα και για άλλη μία φορά στην έρευνα από τη S. Albersmeier.¹⁶ Επομένως, θα πρέπει να ερμηνεύσουμε το γλυπτό ως απεικόνιση θεοποιημένης βασίλισσας, στην οποία ο καλλιτέχνης προσέδωσε εκείνες τις ιδιότητες που η αλεξανδρινή αυλή υιοθέτησε για την προπαγάνδα της πτολεμαϊκής δυναστείας. Η τελευταία υπόθεση ισχύει στην περίπτωση που το έργο αποτελεί μεταθανάτια εικονιστική κεφαλή, καθώς η *έκθέωσις* των βασιλισσών γινόταν συνήθως μετά θάνατον.¹⁷ Αν το γλυπτό έγινε ενόσω ζούσε η απεικονιζόμενη, τότε είναι πιθανότερο η βασίλισσα να εικονίζεται ως ιέρεια της θεάς με όλα τα θεϊκά σύμβολα, γεγονός που δυσχεραίνει οποιαδήποτε προσπάθεια ακριβούς χρονολόγησης του έργου.

Το ότι οι ιδιότητες δύο θεοτήτων εμφανίζονται στο πρόσωπο μίας βασίλισσας, δεν είναι κάτι που θα πρέπει να μας ξενίζει στην ελληνιστική Αίγυπτο –χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα κολοσικό πορταίτο της Αρσινόης ως Ίσιδας-Σελήνης στο Λούβρο.¹⁸ Στις απεικονίσεις των βασιλισσών η υιοθέτηση ισιακών συμβόλων είναι συχνή σε όλων των ειδών τα υλικά και τα με-

Εικ. 6. Εικονιστική κεφαλή. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 8223 (φωτ.: Κ. Μανώλης).

γέθη,¹⁹ και λιγότερο των αφροδισίων –χαρακτηριστικά παραδείγματα έργων με τις ρυτίδες της Αφροδίτης στον λαιμό είναι δύο πορτραίτα της Αρσινόης Γ' στο Κάιρο και τη Δρέσδη–,²⁰ των οποίων η σχέση, όμως, με τη θεά είναι σαφέστερη από παλαιότερα, στα αλεξανδρινά επιγράμματα προς τιμήν της Αρσινόης Β'.²¹

Για την περίπτωση της κεφαλής στο Μουσείο Μπενάκη δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθούν στενά εικονογραφικά παράλληλα στα σωζόμενα γλυπτά. Ωστόσο, καταλυτική είναι –όπως και σε πολλές περιπτώσεις αλεξανδρινών έργων– η μαρτυρία των νομισμάτων και των σφραγισμάτων. Ένα μοναδικό χρυσό οκτάδραχμο στο Βρετανικό Μουσείο απεικονίζει στον εμπροσθότυπό του γυναικεία κεφαλή σε κατατομή προς τα δεξιά με πέπλο και στεφάνη (εικ. 5).²² Η επιγραφή ΚΛΕΟΠΑΤΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ κάνει σαφή την ταυτότητά της. Πρόκειται για την Κλεοπάτρα Α' (194/3-176 π.Χ.), κόρη του Σελευκίδη Αντίοχου Γ' και σύζυγο του Πτολεμαίου Ε' του Επιφανούς. Η ομοιότητα ορισμένων χαρακτηριστικών της κεφαλής με αυτά του γλυπτού είναι εμφανής: το κατακόρυφα “κομμένο” πηγούνι, το χαρακτηριστικό βαθύλωμα κάτω από το χείλος και η εξωστρεφής απόληξη του σνηγορού υπέρ της ταύτισης της μαρμαρί-

νης κεφαλής με εικονιστική κεφαλή της Κλεοπάτρας. Οι ρυτίδες της Αφροδίτης είναι επίσης παρούσες, αν και απεικονίζονται σε αρκετές πτολεμαϊκές κοπές.²³ Επίσης, ένα σφράγισμα από το Edfu (σήμερα στο Άμστερνταμ) θα μπορούσε, συγκρινόμενο με το οκτάδραχμο, να απεικονίζει την Κλεοπάτρα Α',²⁴ όπως και ο περίφημος σφραγιδόλιθος του Λυκομήδη.²⁵

Η ταύτιση αυτή ενισχύεται και από άλλα στοιχεία. Παρά το γεγονός ότι είναι δύσκολος ο καθορισμός σταθερών τεχνοτροπικών κριτηρίων για τη χρονολόγηση –επομένως και την ερμηνεία– πολλών πορτραίτων, επειδή αυτά δεν ακολουθούν τους γενικότερους κανόνες της ελληνιστικής γλυπτικής,²⁶ μπορούμε να δεχθούμε χωρίς δισταγμό τη χρονολόγηση του έργου στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστικά, όπως οι “ήρεμες” πλατιές επιφάνειες του προσώπου με τα μικρά και σαρκώδη χείλη και το στρογγυλεμένο κάτω τμήμα του προσώπου παραπέμπουν στην εποχή αυτή.²⁷

Για τη χρονολόγηση του γλυπτού στον 2ο αι. π.Χ. συνηγορούν και άλλοι λόγοι, εκτός από τους τεχνοτροπικούς. Οι εικονιστικές κεφαλές των Πτολεμαίων βασιλισσών του 3ου αι. π.Χ. χαρακτηρίζονται από ρεαλιστική απόδοση των φυσιολογικών τους στοιχείων, έτσι όπως αυτά αποτυπώνονται στα γλυπτά, και κυρίως στα νομίσματα.²⁸ Όμως, από τον 2ο αι. π.Χ. παρατηρείται στροφή προς πιο ιδεαλιστική απεικόνιση της μορφής. Μάλιστα, τις περισσότερες φορές οι βασίλισσες ταυτίζονται με την Ίσιδα, υιοθετώντας εικονογραφικά σύμβολά της, συμπαρασύροντας με αυτόν τον τρόπο την εικονογραφία θεοτήτων και ηγεμόνων.²⁹ Η ταύτιση αυτή καθιερώθηκε επί Κλεοπάτρας Α', η οποία –όντας κόρη του Σελευκίδη Αντίοχου Γ' και γνωστή από τις φιλολογικές μαρτυρίες ως “η Σύρα”–³⁰ θέλησε με αυτόν τον τρόπο να επιβληθεί στους Αιγύπτιους υπηκόους της: η υιοθέτηση των συμβόλων της σημαντικότερης γυναικείας θεότητας στην Αίγυπτο εξυπηρετούσε κατά κύριο λόγο πολιτικά συμφέροντα. Ας μην ξεχνάμε ότι η Κλεοπάτρα παντρεύτηκε τον Πτολεμαίο Ε' όταν ήταν 10 χρόνων, έμεινε χήρα στα 24 και κυβέρνησε μόνη της τα επόμενα τέσσερα χρόνια, έως ότου να ενηλικιωθεί και να αναλάβει την εξουσία ο γιος της Πτολεμαίος ΣΤ' (176-145 π.Χ.) –με τη χαρακτηριστική επωνυμία Φιλομήτωρ.³¹ Χρειαζόταν επομένως μια “θεϊκή προστασία”, προκειμένου να γίνει αποδεκτή από τους υπηκόους της ως πραγματική Αιγύπτια βασίλισσα και όχι ως ξενόφερτη νύφη, αποκομμένη από τις τοπικές παραδόσεις.

Εικ. 7-10. Εικονιστική κεφαλή. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 39213 (φωτ.: 7: Κ. Κ. Μανώλης, 8-10: Μ. Σκιαδαρέσης).

Αν μάλιστα το γλυπτό φιλοτεχνήθηκε μετά τον θάνατό της, συντρέχει ένας επιπλέον λόγος το πορτραίτο να υιοθετεί θεϊκά εικονογραφικά στοιχεία, όταν δηλαδή η *ἐκθέωσις* της βασίλισσας είναι πράγματι αυτονόητη.³² Αν το έργο είναι μεταθανάτιο, τότε η μόνη πιθανότητα είναι να παριστάνει την Κλεοπάτρα ως Ίσιδα, δεδομένου ότι είναι αμφίβολο κατά πόσο η βασίλισσα ταυτίστηκε με τη θεά όσο ζούσε.

Επομένως, αν η ταύτιση της κεφαλής ισχύει, ενισχύονται σημαντικά οι μαρτυρίες για τα γυναικεία βασιλικά πορτραίτα του 2ου αι. π.Χ., δεδομένου ότι η μετά βεβαιότητας φυσιογνωμική ταύτιση της Κλεοπάτρας –όπως και των επόμενων βασιλισσών με το ίδιο όνομα– στα σωζόμενα έργα παραμένει δυσεπίλυτο πρόβλημα. Το γλυπτό λόγω του μικρού του μεγέθους θα συνιστούσε ανάθημα ή ακόμη αντικείμενο οικιακής λατρείας, πιθανότατα στην Αλεξάνδρεια. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρά η ελληνική τεχνοτροπία του έργου, το οποίο ήταν αναμφίβολα έργο Έλληνα τεχνίτη που προοριζόταν για την ελληνική, ή έστω ελληνίζουσα, κοινότητα της Αλεξάνδρειας. Μια ιδέα για το πώς θα έμοιαζαν τα πορτραίτα της Κλεοπάτρας, τα οποία εντάσσονται στην αιγυπτιακή παράδοση της προσωπογραφίας, μας δίνει μία μικρή ασβεστολιθική κεφαλή στο Μουσείο Μπενάκη (εικ. 6). Κατά τη D. Burr Thompson το μόλις 6,5 εκ. ύψους έργο απεικονίζει την Κλεοπάτρα Α'.³³ Παρά τις αυταπόδεικτες διαφορές ανάμεσα στα δύο έργα –οι οποίες έχουν να κάνουν με το υλικό, το μέγεθος και τη δεξιοτεχνία του γλύπτη–, κοινά είναι το σχήμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου όπως και η κόμμωση. Αυτό που τα διαφοροποιεί σημαντικά είναι η πολιτισμική τους ταυτότητα και η διαφορετική πελατεία για την οποία προορίζονταν. Το μαρμαρίνο προπαγανδίζει την ελληνική του καταγωγή, παρά τις προσθήκες από γύψο που φανερώνουν την αλεξανδρινή προέλευση. Αντίθετα, το άλλο, φτιαγμένο από ντόπιο τεχνίτη, δεν μπορεί να αποκρύψει τις αιγυπτιακές του ρίζες. Οι άδειες κόγχες των ματιών του δίνουν την εντύπωση φαραωνικής σφίγγας, κλειστής στα καλλιτεχνικά ρεύματα του καιρού της.

Β. Γυναικεία κεφαλή αρ. ευρ. 39213

Το έργο ύψους 10 εκ. αποτελεί πρόσφατη δωρεά της Μαρίας Γερουλάνου και του Γιάννη Καρούζου στη μνήμη της μητέρας τους Σάρας Καρούζου (εικ. 7-10).³⁴ Είναι φιλοτεχνημένο από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο

Εικ. 11. Εικονιστική κεφαλή του Πτολεμαίου Θ' ή του Πτολεμαίου Ι'. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 22588 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).

με μαρμαρυγή.³⁵ Η μορφή φορά μηνοειδή στεφάνη. Οι βόστρυχοι πέφτουν από την κορυφή της κεφαλής και μαζεύονται στο πλάι και πίσω σε πλατείς κυματοειδείς βοστρύχους, ενώ άλλοι πέφτουν κατακόρυφα στο πλάι. Στην οπίσθια όψη του γλυπτού έχει απολαξευτεί μόνο χονδροειδής η επιφάνεια του μαρμάρου, χωρίς να έχουν αποδοθεί οι λεπτομέρειες. Ωστόσο, χαρακτηριστική είναι η σφαιρικά αποδοσμένη μάζα των πλοκάμων των μαλλιών, οι οποίοι μαζεύονται στο πίσω τμήμα της κεφαλής. Ο αποκρουσμένος κυλινδρικός όγκος στην κορυφή της αποτελούσε προφανώς χαρακτηριστικό εικονογραφικό στοιχείο της μορφής (βλ. παρακάτω). Το μέτωπο είναι τριγωνικό, τα μάτια αμυγδαλόσχημα, οι εξωτερικές άκρες των βλεφάρων σε σχήμα ημισελήνου κατεβαίνουν έντονα προς τα κάτω. Η μύτη και το πηγούνι είναι αποκρουσμένα. Το στόμα είναι μικρό με σαρκώδη χείλη, τα οποία χωρίζονται με κυματοειδή γραμμή, και χαρακτηριστικά βαθουλώματα στις άκρες τους. Το “βαρύ” πηγούνι δηλώνει παχύσαρκο άτομο.

Η ταύτιση της μορφής εξαρτάται άμεσα από τα σωζόμενα εικονογραφικά της στοιχεία. Η στεφάνη παραπέμπει σε θεότητες όπως η Αφροδίτη, η Ήρα, η Δήμητρα, ή ακόμα σε Αλεξανδρινές βασίλισσες.³⁶ Το αποκρου-

ομένο τμήμα, όμως, συνιστά ένα από τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά της Ίσιδας, την κυλινδρική βάση επάνω στην οποία στερεωνόταν το στέμμα της, ακριβώς όπως και στην κεφαλή αρ. ευρ. 38784. Επιπλέον, διατηρείται ένα πολύ μικρό απότμημα ημισελήνου στο πρόσθιο δεξί –ως προς τον θεατή– τμήμα της αποκρουσμένης βάσης. Αν πρόκειται λοιπόν για γλυπτό θεάς, τότε το έργο απεικονίζει την Ίσιδα στη διττή υπόστασή της ως Ίσιδα-Σελήνη. Όμως, από ορισμένα χαρακτηριστικά του προσώπου οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι η κεφαλή απεικονίζει μια βασίλισσα με τη μορφή Ίσιδας, δεδομένου ότι το μικρό στρογγυλό στόμα, τα μάτια με τις εξωτερικές άκρες που κατεβαίνουν προς τα κάτω και οι γεμάτες παρειές με το “βαρύ” πηγούνι αποτελούν αναμφίβολα προσωπογραφικά στοιχεία.

Η στενή σχέση Ίσιδας - βασίλισσας, έτσι όπως αποτυπώνεται στο γλυπτό αυτό, μας οδηγεί για άλλη μία φορά στην ταύτιση του προσώπου με μια Κλεοπάτρα του 2ου αι. π.Χ., ταύτιση που συμφωνεί με τη χρονολόγηση του γλυπτού ανεξάρτητα από την όποια απόδοση. Δεδομένου ότι το έργο απεικονίζει γυναίκα προχωρημένης ηλικίας, θα πρέπει να αποκλείσουμε την περίπτωση, στο Μουσείο Μπενάκη να βρίσκονται δύο πορträιτα της Κλεοπάτρας Α'. Επομένως, η έρευνα θα πρέπει να στραφεί κυρίως στις δύο επόμενες Κλεοπάτρες.

Αρωγός μας προστρέχει μία ανδρική κεφαλή από μαύρο λίθο μόλις 6,7 εκ. (αρ. ευρ. 22588) από τη Συλλογή του Λουκά Μπενάκη, η οποία δωρίθηκε στο Μουσείο Μπενάκη και μέρος της δεν έχει δημοσιευθεί ακόμα.³⁷ Πρόκειται για κεφαλή ηγεμόνα, όπως φανερώνει το διάδημα που φορά (εικ. 11). Πρώτη εκτενής αναφορά με απεικόνιση γίνεται στην υφηγεσία του Η. Kyrieleis³⁸ και συζητήθηκε πρόσφατα στις μελέτες του G. Vikan³⁹ και του P. E. Stanwick.⁴⁰ Ο Kyrieleis θεώρησε ότι πρόκειται είτε για τον Πτολεμαίο Θ' (116-107, 88-80 π.Χ.) είτε για τον Πτολεμαίο Ι' (107-88 π.Χ.). Παρά το γεγονός ότι η τοποθέτηση του Kyrieleis φαίνεται απόλυτα πειστική, ο Vikan παραδόξως πιστεύει ότι πρόκειται για απεικόνιση του Πτολεμαίου Β', δημοσιεύοντας ένα πανομοιότυπο κεφάλι ίδιων διαστάσεων από το ίδιο υλικό. Η ταύτιση αυτή δεν μπορεί να ευσταθεί, λόγω του ότι η εικονογραφία του Πτολεμαίου Β' είναι αρκετά γνωστή, ώστε να εντάξει κανείς το έργο

στις δημιουργίες του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. Αντίθετα, ο Stanwick αναγνωρίζει σε αυτό το μικρό έργο μία εικονιστική κεφαλή του Πτολεμαίου Η' του επονομαζόμενου Φύσκωνα (145-116 π.Χ.) χωρίς να τεκμηριώνει περαιτέρω την άποψή του.

Από την εξέταση του μικρού γλυπτού και της γυναικείας κεφαλής διαπιστώνουμε ομοιότητες στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, όπως οι εξωτερικές άκρες των ματιών που κατεβαίνουν προς τα κάτω, το μικρό στόμα με τα μικρά βαθουλώματα στις άκρες και το σχήμα του κάτω τμήματος του προσώπου. Επομένως, δεν θα ήταν παράτολμο να αναζητήσουμε την ταυτότητα της μορφής στο οικογενειακό δυναστικό περιβάλλον του β' μισού του 2ου αι. π.Χ. Η Κλεοπάτρα Γ' είναι η πλέον πιθανή υποψήφια ως μητέρα του Πτολεμαίου Θ' και του Πτολεμαίου Ι' και με δεδομένη τη στενή της σχέση με τη θεά. Από το 130 π.Χ. ο επώνυμος ιερέας της Κλεοπάτρας έφερε τον τίτλο «*ἱερός πῶλος Ἰσιδος μεγάλης μητρὸς θεῶν*», ονομασία που εξίσωνε τη βασίλισσα με τη θεά.⁴¹ Τέτοια είναι η ταύτιση, που από τις σωζόμενες παραστάσεις της εποχής της Κλεοπάτρας δεν μπορεί να διακρίνει κανείς, αν πρόκειται για απεικονίσεις Ίσιδας ή βασίλισσας –γεγονός που δεν μας εκπλήσσει, αν αναλογιστούμε πόσο δυναμική υπήρξε η προσωπικότητα της τελευταίας και πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος που έπαιξε στο αλεξανδρινό βασίλειο.⁴² Τα πορträιτα που αποδίδονται σε αυτήν είναι κυρίως αιγυπτιακής τεχνοτροπίας,⁴³ ενώ για τα ελληνίζοντα δεν έχει γίνει ακόμα εφικτή η ασφαλής απόδοση.⁴⁴ Το γλυπτό του Μουσείου Μπενάκη δεν μπορεί να θεωρηθεί αιγυπτιακό, καθώς το υλικό, και κυρίως η τεχνική του, δεν παραπέμπουν σε ανάλογα έργα. Αντίθετα, θα μπορούσε να ενταχθεί στις ελληνίζουσες δημιουργίες της Αιγύπτου, αν το γλυπτό ήταν προορισμένο να κοσμήσει κάποιο χώρο στην καρδιά του αλεξανδρινού βασιλείου, ή σε έναν τόπο υπό πτολεμαϊκή επιρροή στην Ανατολική Μεσόγειο, χωρίς να λησμονούμε και εκείνους, οι οποίοι ασμένως δέχονταν στους κόλπους τους τέτοιου είδους έργα, καταδεικνύοντας την ευρεία διάδοση της αλεξανδρινής τέχνης.

Δημήτρης Δαμάσκος
Μουσείο Μπενάκη
e-mail: damaskos@benaki.gr

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης γράφτηκε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Βερολίνου, για τη φιλοξενία του οποίου είμαι υπόχρεος και ιδιαίτερα στον διευθυντή του W. Trillmich. Σημαντική βοήθεια συνεισέφεραν με τις συζητήσεις που είχα μαζί τους οι Η. Kyrieleis, Δ. Πλάντζος, Fr. Queyrel, M. Seif el-Din. Η ανάλυση του μαρμάρου των δύο γλυπτών έγινε από τον Γ. Μανιάτη στα εργαστήρια του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», στον οποίο εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

1. P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford 1972) 189-276· D. Burr Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience. Aspects of the ruler cult* (Oxford 1973)· H. Kyrieleis, *Die Bildnisse der Ptolemäer* (Archäologische Forschungen 2, Berlin 1975)· S.-A. Ashton, *Ptolemaic Royal Sculpture from Egypt. The interaction between Greek and Egyptian traditions* (BAR International Series 923, Oxford 2001)· P. E. Stanwick, *Portraits of the Ptolemies. Greek Kings as Egyptian Pharaohs* (Austin 2002).

2. Βλ. τη σχετική αναφορά, *Μουσείο Μπενάκη* 2 (2002) 211.

3. Σύμφωνα με τις βάσεις δεδομένων του «Δημόκριτου» υπάρχουν αρκετές πιθανότητες να πρόκειται για μάρμαρο Προκοννήσου. Τα λατομεία λειτουργούσαν τουλάχιστον από την ελληνιστική περίοδο και γνώρισαν μεγάλη άνθηση στα ρωμαϊκά χρόνια. Για τη χρήση προκοννήσιου μαρμάρου στον Βωμό του Περγάμου με όλη τη συναφή βιβλιογραφία, βλ. πρόσφατα T. Cramer, K. Germann, W. Heilmeyer, *Petrographic and geochemical characterization of the Pergamon Altar Marble in the Pergamon Museum, Berlin*, στο: L. Lazzarini (επιμ.), *Asmosia VI. Interdisciplinary studies on Ancient Stone, Proceedings of the sixth International Conference, Venice, June 15-18, 2000* (Padova 2002) 285-91.

4. Άλλες αποκρούσεις παρατηρούνται σε αρκετά σημεία του έργου, όπως τη μύτη, το πάνω χέιλος και το πηγούνι.

5. Kyrieleis (σημ. 1) 109.

6. Πολλά αλεξανδρινά γλυπτά ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων που έχουν φιλοτεχνηθεί σε μάρμαρο και έχουν γύψινες συμπληρώσεις συγκεντρώνονται από τον V. M. Strocka, *Aphroditekopf in Brescia, Jdl* 82 (1967) 123-32. Ο κατάλογος αυξάνεται συνεχώς με δημοσιεύσεις νέων ευρημάτων. Βλ. επίσης πρόσφατη σχετική αναφορά στο άρθρο του St. G. Schmid, *König, nicht Königin. Ein nabatäisches Herrscherporträt, AA* (2001) 96 σημ. 19 (με βιβλιογραφία) και αναλυτικότερα στο άρθρο των A. Laronde, Fr. Queyrel, *Un nouveau portrait de Ptolémée III. à Apollonia de Cyrénaïque, CRAI* (2001) 773-82· βλ. επίσης πρόσφατα τις γενικές παρατηρήσεις στο άρθρο της K. Lembke, *Eine Ptolemäergalerie aus Thmuis/Tell Timai, Jdl* 115 (2000) 114-15.

7. Ρυτίδες της Αφροδίτης έχουν και αρκετές ανδρικές κεφαλές ακόμα και στα νομίσματα των Πτολεμαίων (βλ. π.χ. Kyrieleis [σημ. 1] πίν. 23, 40), δεν υπάρχει όμως καμία αμφιβολία ότι το γλυπτό απεικονίζει γυναίκα και όχι ανδρική μορφή.

8. *La gloire d'Alexandrie* (κατάλογος έκθεσης, Musée du Petit Palais, Παρίσι 1998) 200 αρ. 145 (Fr. Queyrel) (με βιβλιογραφία)· Lembke (σημ. 6) 122-23 εικ. 11-14· 133, 141· S. Walker, P. Higgs (επιμ.), *Cleopatra of Egypt. From History to Myth* (London 2001) 49 αρ. 11 (S.-A. Ashton).

9. Queyrel, *La gloire* (ό.π.). Έχουν σωθεί αρκετές κεφαλές αγαλμάτων ή κυρίως αγαλματιών Ίσιδας ή βασιλισσών με τη μορφή Ίσιδας με οπή στο κέντρο της κεφαλής και ισιακούς βοστρύχους, βλ. ενδεικτικά M. Hamiaux, *Les sculptures grecques, II: La période hellénistique (IIIe-Ier siècles avant J.-C.)* (Paris 1998) 88-89 αρ. 90-91.

10. D. Svenson, *Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen* (Frankfurt am Main 1995) 85.

11. Το στέμμα θα ήταν μία από τις παραλλαγές που απεικονίζει στο σχετικό πίνακα η Svenson (ό.π.) 357 εικ. 7,4-9. Βλ. επίσης τη μεγάλη ποικιλία των στεμμάτων στον αναλυτικό κατάλογο της E. Vassilika, *Ptolemaic Philae* (Orientalia Lovaniensia Analecta 34, Leuven 1989) 93-95.

12. Βλ. καλές απεικονίσεις στο G. Grimm, *Kunst der Ptolemäer- und Römerzeit im Ägyptischen Museum Kairo* (Mainz 1975) πίν. 10-11.

13. Μια καλή εικόνα για το πώς θα φαινόταν το γλυπτό με τη χρήση δύο υλικών δίνει το αλεξανδρινό κεφάλι γενοιοφόρου θεού, πιθανότατα Σάραπη, στο Λούβρο (αρ. ευρ. Ma 3533), βλ. Strocka (σημ. 6) 123 εικ. 13· Hamiaux (σημ. 9) 113 αρ. 118. Πρβλ. επίσης A. Adriani, *Testimonianze e momenti di scultura alessandrina* (Ρώμη 1948) πίν. XVII, 2-3 για δύο γυναικείες μορφές με στεφάνη και κόμμωση ίδια με αυτήν της κεφαλής του Μουσείου Μπενάκη.

14. Βλ. τις αναλύσεις σε πολλές μελέτες, και κυρίως στα έργα των Kyrieleis, Ashton και Stanwick (σημ. 1).

15. *LIMC* V (1990) 779 αρ. 249-59· 793 λ. Isis (Tran Tam Tinh).

16. S. Albersmeier, *Untersuchungen zu den Frauenstatuen des ptolemäischen Ägypten* (Aegyptiaca Treverensia 10, Mainz 2002) 197.

17. Fraser (σημ. 1) 240-46.

18. M. Hamiaux, *Une reine démasquée au Musée du Louvre. Arsinoé II divinisée en Isis-Séléné, RA* (1996) 145-59· Hamiaux (σημ. 9) 84-85 αρ. 86 (αρ. ευρ. Ma 4891).

19. D. Plantzos, *Hellenistic Engraved Gems* (Οξφόρδη 1999) 52-54· ο ίδιος, *Female Portraits from the Edfu Hoard*, στο: M.-F. Boussac, A. Invernizzi (επιμ.), *Archives et sceaux du monde hellénistique* (BCH Suppl. 29, Paris 1996) 307-13.

20. Kyrieleis (σημ. 1) πίν. 90-91 (Κάιρο), 94,3-4 (Δρέσδη).

21. G. Weber, *Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer* (Hermes Einzelschriften 62, Stuttgart 1993) 251-69.

22. *Bank Leu AG Zürich: Antiken Münzen, Auktion 20*

(25-26 April 1978) 42 αρ. 180· H. Kyrieleis, Ein Bildnis des Königs Antiochos IV. von Syrien, *BWPr* 127 (Berlin 1980) 18 εικ. 18· G. Richter, R. R. R. Smith, *The Portraits of the Greeks* (Oxford 1984) 234 εικ. 210· Svenson (σημ. 10) 292 αρ. 301 πίν. 38· Plantzos, *Female Portraits* (σημ. 19) 308-09 πίν. 48,3· Plantzos, *Gems* (σημ. 19) πίν. 93,17. Πολύ καλή απεικόνιση του νομίσματος βρίσκουμε στη μελέτη του Kyrieleis (ό.π.) και στη σελίδα 12 του καταλόγου της έκθεσης Higgs, Walker (σημ. 8).

23. Βλ. γενικά Plantzos, *Gems* (σημ. 19) πίν. 93,5,12,14.

24. Plantzos, *Female Portraits* (σημ. 19) 308-09 πίν. 48,3· Stanwick (σημ. 1) εικ. 229.

25. Plantzos, *Gems* (σημ. 19) 52 πίν. 9,48.

26. Kyrieleis (σημ. 1) 126-36.

27. Βλ. σχετικά Kyrieleis (σημ. 1) 123 με αφορμή ένα γυναικείο πορταίτο στο Ελληνορωμαϊκό Μουσείο της Αλεξάνδρειας (αρ. ευρ. 21833), το οποίο θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στην ομάδα των πιθανών υποψήφιων Κλεοπατρών (βλ. απεικονίσεις του στο Adriani, [σημ. 13] πίν. 5, 6). Αμυδρή σχέση εμφανίζει το έργο και με την παραγνωρισμένη από την έρευνα κεφαλή του Πτολεμαίου ΣΤ' Φιλομήτορος στην Ουάσιγκτον, βλ. Fr. Queyrel, Les portraits de Ptolemée III. Évergète et la problematique de l'iconographie lagide de style grec, *Journal des Savants* (2002) 58-60 εικ. 72-75.

28. Kyrieleis (σημ. 1) 112-13.

29. Plantzos, *Gems* (σημ. 19) 52-54.

30. Αππ. *Συρ.* 5, 18: «Κλεοπάτραν τὴν Σύραν ἐπὶ κλῆσιν». Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία, βλ. πρόσφατα Albersmeier (σημ. 16) 201-02.

31. Βλ. τη γενική επισκόπηση από τον G. Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches* (Darmstadt 1994) σποραδικά.

32. Πιθανότατα το έτος 165/64 ο γιος της θέσπισε έναν επώνυμο ιερέα για τη νεκρή μητέρα του, βλ. W. Huß, *Ägypten in hellenistischer Zeit, 332-30 v. Chr.* (München 2001) 595 (με βιβλιογραφία).

33. Μουσείο Μπενάκη αρ. ευρ. 8223: Burr Thompson (σημ. 1) 92 πίν. 71α· Δ. Φωτόπουλος, Α. Δελήβορριάς *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη* (Αθήνα 1997) 143 εικ. 239. Ένα άλλο θραύσμα οινοχόης (Burr Thompson [σημ. 1] 166 αρ. 123 έγχρ. πίν. D123), το οποίο απεικονίζει μια γυναικεία μορφή με το ισιακό άμμα, τους λιβυκούς βοστρύχους και

κέρας Αμαλθείας στο αριστερό χέρι και με παρόμοια στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά της, ταυτίστηκε από τη Burr Thompson με την Κλεοπάτρα και μας δίνει μια ιδέα για το πώς θα μπορούσε να μοιάζει η κεφαλή 38274 του Μουσείου Μπενάκη, στην περίπτωση που το γλυπτό απεικονίζει τη βασίλισσα ως ιέρεια.

34. Δωρίθηκε στο μουσείο την άνοιξη του 2003 (βλ. στον παρόντα τόμο τον απολογισμό του Τμήματος Προϊστορικής, Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Συλλογής).

35. Το γλυπτό έφερε γκριζωπή πατίνα σε όλη του την επιφάνεια, η οποία απομακρύνθηκε με ακτίνες laser στο εργαστήριο της Γ. Δογάνη. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης του μαρμάρου στον «Δημόκριτο» δεν ήταν σαφή. Το μάρμαρο μπορεί να προέρχεται από την Πάρο ή την Προκόννησο, υπάρχει μάλιστα και μικρή πιθανότητα να προέρχεται από τη Νάξο.

36. Svenson (σημ. 10) 79-80.

37. Τα γλυπτά της Συλλογής πρόκειται να παρουσιαστούν από τον γράφοντα σε προσεχή τόμο του περιοδικού.

38. Kyrieleis (σημ. 1) 74-75, 177 (H14) πίν. 67,6-7.

39. G. Vikan, *Catalogue of the Sculpture in the Dumbarton Oaks Collection from the Ptolemaic Period to the Renaissance* (Dumbarton Oaks 1995) 1-3 αρ. 1 εικ. 1A-1D (1.1a-1b, Benaki) ύψ. 7 εκ.

40. Stanwick (σημ. 1) 113 C7 εικ. 88-89.

41. Βλ. πρόσφατα Albersmeier (σημ. 16) 207-08 (με βιβλιογραφία).

42. Βλ. σχετικά Fraser (σημ. 1) 243-44· F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée I* (EPRO 26, Leiden 1973) 41-42· Albersmeier (σημ. 16) 218-20.

43. Stanwick (σημ. 1) 75-76, 117-19 D1-D11. Πρβλ. επίσης μια γυναικεία κεφαλή στο Βρετανικό Μουσείο από σερπεντίνη λίθο, S.-A. Ashton (Walker, Higgs [σημ. 8]) 52-53 αρ. 16· Ashton (σημ. 1) 69 αρ. 3.3. Ως Ίσις απεικονίζεται το έργο στον κατάλογο της έκθεσης E. A. Arslan (επιμ.), *Iside. Il Mito il Mistero la magia* (Milano 1997) 96 III.2 (P. Roberts).

44. Kyrieleis (σημ. 1) 117-18.

DIMITRIS DAMASKOS

Two newly-acquired hellenistic sculptures from Alexandria: iconographic and interpretative problems

Two marble female heads were recently presented to the Benaki Museum through the generosity of certain friends of the Museum. Although the provenance of the works is unknown, the style and certain technical features betray their Egyptian origin. This study touches on the well-known debate concerning elective affinities in the development of the iconography of gods and rulers in the Ptolemaic capital, dictated by the desire of the rulers in Alexandria to endow their dynastic portraits with divine attributes.

The first work (inv. no. 38784, h: 19 cm) is made from Parian marble. The rear section was rounded off with another material, probably gypsum. Interpretation of the figure was greatly facilitated by the hole in the top of the head, which is found in many female sculptures and was used for attaching the symbols of Isis. It is very probable that the missing section was covered with corkscrew locks made of plaster. This theory is corroborated by the absence of the ears, an indication that this area was covered by the curls and thus did not need to be represented.

The question arises whether the figure is a representation of Isis or of a queen portrayed as Isis in the Isis-Aphrodite type, in view of the lines on the neck (known as 'Venus rings') and the fleshy mouth. The features which suggest that this is a portrait and not an idealised figure are the characteristically small, full mouth and the elongated oval face with the heavy chin. If it is a portrait, the figure appropriates certain characteristics of the two deities, the maternal aspect of Isis and the eroticism of Aphrodite. In this case the sculpture should be interpreted as a representation of a deified queen, to whom the artist has given the attributes adopted by the Alexandrian court as a form of pro-Ptolemaic propaganda.

Numismatic evidence is however significant. The British Museum contains a unique Alexandrian gold octadrachm of Cleopatra I (194/3-176 BC), in which the similarity of certain facial features with those of the sculpture is apparent: the flat, recessive chin, the prominent lower lip and the groove below it point to the marble head being a portrait of Cleopatra. The dating of the sculpture to the 2nd century BC is also supported by other arguments. Portraits of 3rd century Ptolemaic queens are notable for the realistic depiction of facial features, in sculpture and

especially on coins. The 2nd century sees a change towards a more idealised portrayal of figures, which makes attempts at individual identification difficult. Queens are usually identified with Isis, and they adopt her symbols, thus confusing the iconography of deities and rulers. This identification became formalised in the reign of Cleopatra I, who, as daughter of the Seleucid Antiochus III, known from literary sources as 'the Syrian', wished in this way to assert her authority over her Egyptian subjects: her adoption of the symbols of the principal female Egyptian deity was mainly directed towards serving her political interests.

The second head, made from thick-grained marble, is 10 cm. high (inv. no. 39213). The identification of the figure depends directly on the surviving iconographic features. The crown with its circular base and the small semi-circular notch in the front right section help to identify the figure as Isis in her hypostasis as Selene. Yet certain facial characteristics suggest that the head represents a Ptolemaic queen in the guise of Isis, as the small round mouth, the eyes turned down at the corners and the fleshy cheeks and heavy chin are undoubtedly portrait features.

The close relationship between Isis and the Ptolemaic queen, noted in this sculpture, leads us once again to the identification of the figure with a 2nd-century BC Cleopatra, and this would conform with the dating of the sculpture independently of any individual attribution. As the work portrays a woman of advanced years we can exclude the possibility of it being a portrait of Cleopatra I.

We are assisted here by a basalt male head (h.: 6.7 cm) in the Benaki Museum. It depicts a ruler and the prevailing view is that it represents Ptolemy IX (116-107, 88-80 BC) or Ptolemy X (107-88 BC). A comparison of this small sculpture with the female head reveals surprising similarities in the facial features, for example the downturn of the corners of the eyes, the small mouth with the drill holes at the corners and the shape of the lower part of the face. It might not be overbold to seek the identification of the head against the background of a dynastic family of the second half of the 2nd century BC. Cleopatra III is the mostly likely candidate since she was the mother of Ptolemy IX and X and was closely associated with the goddess. From 130 BC

the eponymous priest of Cleopatra held a title which equated the queen with the goddess. The identification is so close that it is impossible to judge whether surviving portraits from the age of Cleopatra represent Isis or

the queen, something that should not surprise us when we take into account the combination of her dynamic personality and her prominent role in the Ptolemaic kingdom.